

Symptoms of Obsessing Impurity Disorder in the Story of Bat *Mantegh-Al-Teir*

Mostafa Mirdar Rezaei*

Assistant Professor, Department of
Persian Language and Literature, Faculty
of Literature and Human Sciences,
University of Guilan, Rasht, Iran

Extended Abstract

1. Introduction

Obsessions, classified as a type of “neurotic disorder,” are broadly divided into two categories: obsessions of thought and obsessions of action. Obsessive-compulsive contamination disorder is a type of action-based obsession and ranks as the fourth most significant disorder among psychiatric disorders. This neurological, biological, and behavioral disorder, characterized by recurrent obsessive thoughts and behaviors, consumes a significant amount of time and disrupts daily life and functioning. The character of “Bat” in

* Corresponding Author: m.mirdar@guilan.ac.ir

How to Cite: Mirdar Rezaei, M. (2025). Symptoms of Obsessing Impurity Disorder in the Story of Bat *Mantegh-Al-Teir*. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 4, No. 7, 405. 436. doi: [10.22054/msil.2025.83345.1162](https://doi.org/10.22054/msil.2025.83345.1162)

Attar's *The Conference of the Birds* (*Mantiq al-Tair*) suffers from a form of obsessive-compulsive contamination disorder, and the present study, written in a descriptive-analytical manner using library research, seeks to examine the characteristics of this disorder in that character. The results of this study show that the manifestation of obsessive-compulsive contamination disorder in Bat can be observed in two areas:

1- Contamination: Performing and executing repetitive behaviors (excessive purification and washing) according to specific arrangements and patterns, and in a monotonous manner (constant bathing);

2- Rinsing the Prayer Rug: Where Bat makes every effort to achieve the utmost purity and strives to ensure that even the slightest negligence in attending to a religious act (in this case, ablution and purification) does not occur. This characteristic has also caused Bat to become perfectionistic and somewhat conceited, as this obsession has led Bat to a point where he considers only himself pure (pure-faced, possessor of miracles, and ascetic among birds) and everyone else impure. In addition to displaying the characteristics of contamination disorder and its manifestations in Bat, the present study also showcases Attar's artistic skill and poetic mastery in elaborating on this subject.

2. Literature Review

In various sources, Bat's obsessive tendencies are mentioned briefly and in passing. Among them, Shafiei Kadkani offers a more detailed explanation regarding the symbolism of the Bat: 'It is a duck. And Attar's reference to the hadith "Khairu thiyabikum al-bayad," which

says that your best garment is a white garment, seems to refer to a type of white duck. Since dirt and grime are quickly visible on white garments, the white Bat symbolizes ascetics who are constantly seeking to wash their garments and keep them clean, to the point that they become afflicted with a type of mental illness and obsession, and no matter how much they wash, the obsession with cleanliness does not leave them alone. In any case, the duck is always in the water and cannot escape the obsession with washing (Attar Neyshabouri, 1387: 48).’ In these sources, however, researchers mostly focus on the literary element of symbolism, and there is no mention of the psychological aspect of the issue or a description of the characteristics of obsessive-compulsive contamination disorder in the character of ‘Bat,’ which is the point that the present essay seeks to address.

3. Methodology

The present study, written in a descriptive-analytical manner and using library research, seeks to examine the character of “Bat” in the *Mantiq al-Tair* (The Conference of the Birds) from the perspective of contamination obsessions.

4. Results

The tale of the Bat, or the Bat’s excuse, is mentioned at the beginning of the book and the gathering of birds in the sixth section. It is there that the Hoopoe – Solomon’s messenger – tells the birds that he has news of the king’s (Simorgh’s) whereabouts and asks those who are capable to fly towards Qaf. However, some of the birds, unable to endure the difficult journey, seek to avoid going on this trip (spiritual

path) by making excuses and providing justifications. One of the birds who intends not to accompany the others by offering excuses is the Bat. A consideration of the pretexts that this bird brings up when speaking with the Hoopoe reveals a contamination-based obsessive-compulsive disorder, which will be examined further, along with a reference to Attar's artistry and skill in elaborating on this subject (depicting the Bat's obsessive actions).

5. Conclusion

Contamination obsessions are a common disorder that some Sufis and ascetics have also suffered from, and Attar, aware of this critical issue, creates the character of the Bat in the *Mantiq al-Tair* who is constantly in the water, engaged in ablutions and purification, and considers himself the ascetic of the birds. The manifestation of this disorder in the Bat can be observed in two actions and displays:

1. Contamination: Which manifests in the form of repetitive behaviors based on specific arrangements and patterns, performed uniformly by the Bat. He constantly lives in the water and is always engaged in a fresh and correct ablution. He is afflicted and trapped by the water, and life on land and the world outside the water is simply unimaginable for him.
2. Washing the Prayer Rug: Which is one of the most common manifestations of obsession in religious societies, especially Muslim cultural societies. In this cognitive error, the belief is that every problem has only one definitive solution; performing any action completely (without error) is not only possible but necessary, and even minor mistakes will have significant and serious consequences. Everything must be done in the best possible way, otherwise it is not

perfect, and what is not perfect is incorrect and incomplete. In the *Mantiq al-Tair*, the Bat makes every effort to reach the height of purity and strives not to make the slightest mistake or negligence in attending to a religious act (in this case, ablution and purification) or behaving contrary to religious law. These beliefs and intense negative emotions cause the individual to become trapped in religious obsessions and compulsions. Although this affliction is done with the intention of achieving spiritual and religious perfection, it results in nothing but a psychological prison; just as the Bat is trapped in the prison of water (and in fact, his obsessive mind) and has drawn a fire around himself from the water. This characteristic has also caused the Bat to become perfectionistic and somewhat self-righteous; because in this case, the Bat's obsession leads him to a point where he considers only himself pure (pure-faced, possessing blessings, and the ascetic of the birds) in this world, and everyone else impure.

The contamination disorder and its manifestations (excessive washing and washing the prayer rug) have not only not been beneficial for the Bat, but he has also disgraced himself with these actions and ultimately loses the experience of the spiritual journey and accompanying the other birds to Qaf and seeing the Simorgh.

Another important point is that Attar's effort in creating harmony and organicity between the form and content of his work is unparalleled and commendable. The words and combinations he has chosen to show the Bat's obsessiveness, and ultimately the verses he has created, are presented in the best possible quality: frequently repeated words with a high frequency in form and appearance, directing the reader's mind to the subject (contamination

obsessions). In other words, in addition to displaying the characteristics of contamination disorder and its manifestations in the Bat, the present study also shows Attar's artistry and poetic skill in elaborating on this subject."

Keywords: Mantegh Al-teir, duck, impurity obsession disorder, pollution, Janmaz Abkeshi.

نمودهای اختلال وسواس نجس پاکی در حکایت بط منطق الطیر

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی،
دانشگاه گیلان، رشت، ایران

مصطفی میردار رضایی* ID

چکیده

وسواس‌ها که نوعی «اختلال عصبی» به‌شمار می‌روند در یک تقسیم‌بندی کلی به دو بخش فکری و عملی تقسیم می‌شود. اختلال وسواس نجس پاکی، یکی انواع وسوسه‌های عملی و چهارمین اختلال از لحاظ اهمیت در میان اختلال‌های روان‌پزشکی است. این اختلال عصب‌شناختی، زیستی و رفتاری که با افکار و رفتارهای وسواسی تکرار شونده همراه است، وقت بسیار زیادی را می‌گیرد و باعث اختلال در زندگی و کارکرد روزانه می‌شود. شخصیت «بط» در مثنوی منطق الطیر دچار نوعی اختلال وسواس نجس پاکی است و جستار حاضر که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با شیوه کتابخانه‌ای نوشته شده‌است، می‌کوشد تا به بررسی مختصات این اختلال در شخصیت مزبور بپردازد. نتایج این جستار نشان می‌دهد که نمود اختلال وسواس نجس پاکی در بط را می‌توان در دو ساحت مشاهده کرد: ۱- آلودگی؛ انجام و اجرای رفتارهای تکراری (طهارت و شست‌وشوی بیش از اندازه) بر اساس ترتیبات و الگوهای معین و به صورت یکنواخت (هر لحظه غسل کردن) و ۲- جانماز آب‌کشی؛ که بط نهایت کوشش خود را می‌کند تا به منتهای پاکیزی برسد و جهد می‌کند تا کوچک‌ترین کوتاهی در توجه به یک عمل مذهبی (در اینجا غسل و طهارت) از او سر نزنند. این خصیصه هم‌چنین سبب شده که بط دچار کمال‌طلبی و تا حدی خودپسندی نیز شود؛ زیرا این وسواس، بط را به جایی رسانده که در این عالم فقط خودش را پاک (پاک‌رو، صاحب کرامات و زاهد مرغان) و بقیه را ناپاک می‌داند. هم‌چنین جستار حاضر سوای نمایش مختصات اختلال نجس پاکی و نمودهای آن در بط، هنروری‌ها و چیره‌دستی‌های شاعرانه‌ی عطار در پرداخت این موضوع را نیز نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: منطق الطیر، بط، اختلال وسواس نجس-پاکی، آلودگی، جانماز آب‌کشی.

۱. مقدمه

عطار میراث تصوف خراسان و میراث شعر پیش از خود را در منظومه فکری و هنری خویش ذوب کرده و در صورت چند مثنوی و یک دیوان به آن‌ها شکل بخشیده است (عطار، ۱۳۸۵: ۲۸). او در بیان معانی عرفان در قالب نظم ساده و روان و پر سوز و گداز توفیق بسیار یافته و سبک مثنوی‌های عرفانی‌اش در شیوه سخن‌سرایان بزرگ دیگر اثر نمایان به‌جا نهاده است. او در این راه آن‌قدر موفق بوده که توانسته است در تشویق و ترغیب مولانا جلال‌الدین بلخی یک گام از سنایی پیش افتد (ترابی، ۱۳۸۲: ۲۶۰).

در بین مثنوی‌های چهارگانه عطار، نفیس‌ترین تألیف -هم از لحاظ ادبیات عرفانی و هم از نظر عرفانی- منظومه منطق‌الطیر است. این منظومه مرکب از قصه‌های مهم است به زبان مرغان؛ داستان سفر دشوار و پر اسرار آن‌ها و عبورشان از هفت وادی تا به کوه قاف برای رسیدن به مقام سیمرغ را شرح می‌دهد و در واقع بر وجه مجاز سخن از سیر و سلوک عارف و طی مراتب هفتگانه عرفان است (اته، ۱۳۲۱: ۱۵۶). این اثر نمادین که «در واقع یک نوع حماسه عرفانی است، شامل ذکر مخاطره و مهالک روح سالک که به رسم متداول قدما از آن به طیر تعبیر شده، است» (زرین کوب، ۱۳۴۳: ۱۳۶) و نوعی سفر در درون است و آگاهی بخشیدن به انسان که هرچه هست تویی و هرچه هست در جان و روان تو نهفته است. رمزگشایی سفر مرغان در ساده‌ترین و ابتدایی‌ترین بیان، همین است و جز این نیست. یکی از رموزها و نمادهای مثنوی منطق‌الطیر، «بط» است که حکایت آن با این بیت آغاز می‌شود:

بط به صد پاکی برون آمد ز آب بط به صد پاکی برون آمد ز آب
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

دهخدا (به نقل از دیگر فرهنگ‌ها) ذیل واژه «بط» می‌نویسد: «بط در عربی مرغابی را گویند (برهان؛ ناظم الاطباء)... از پرندگان آبی است یکی آن بَطَّة برای مذکر و مؤنث و

آن در نزد عرب از نوع اَوْز (مرغابی) است. (از صبح الاعشی / ۲: ۶۹)... اسم صنفی از طیور آبی است ابلق مختلف الالوان کوچک‌تر از اوز که به فارسی قاز و به هندی راج هنس نامند و پای‌های آن کوتاه و اهلی و وحشی و جنگلی می‌باشد (مخزن الادویه) «دهخدا، ۱۳۷۷/۴: ۴۸۵۷». شروح هم ضمن مرغابی دانستن بط، آن را یکی از چهار مرغ خلیل (ع) برشمرده و نمودگار «مردمان عابد و زاهد [دانسته‌اند] که همه عمر، گرفتار وسواس طهارت و شست‌وشویند» (عطار نیشابوری، ۱۳۸۵: ۴۶۶؛ عطار نیشابوری، ۱۳۷۲: ۳۱۶ و عطار نیشابوری، ۱۳۸۷: ۴۸).

وسوسه یکی از اضداد یقین است که در لغت به معنای «همهمه» است؛ از این رو، به صدای آهسته «وسوسه» می‌گویند. در اصطلاح، به خطراتی گفته می‌شود که به وسیله نفس و شیاطین جن و انس به قلب وارد می‌شود. «وسواسی» نیز به کسی گفته می‌شود که این خطورات به‌طور مستمر برای او پدید می‌آید و او نیز به آن ترتیب اثر می‌دهد. توضیح آنکه یکی از اقسام جهل، جهل متردد یا همان شک مصطلح است که اگر این شک به صورت یک حالت درنیاید، امری طبیعی است و برای بسیاری از مردم پیش می‌آید و علاوه بر این، شک را پلی به سوی علم خوانده‌اند.

اما گاهی این جهل برای انسان به یک حالت تبدیل می‌شود که به صاحب آن در اصطلاح فقه، «کثیرالشک» یا «شکاک» و در اصطلاح عرف «وسواسی» گویند (مظاهری، ۱۳۸۹: ۱۱). پس فرد مبتلای وسواس کسی است که در حین انجام عبادت به صحت آن قطع و یقین پیدا نمی‌کند و ناگزیر است که عمل را چندین بار تکرار کند (یزدی، ۱۴۲۲، ۱: ۱۳۷). دین اسلام، وسواس را از خطرات و وسوسه‌های مکرر شیطان^۱ (سوره ناس؛ اعراف: ۱۶ و ۱۷) و منشأ آن را القائنات نفس و ابلیس و پیروی مستمر از آن‌ها می‌داند (کلینی، ۱۴۰۷، ۱: ۱۲؛ رثوفی، ۱۳۸۷: ۵۴). ابوعلی سینا هم در کتاب رساله حدود یا تعریفات (هنگام تفسیر سوره‌های فلق و ناس)، ریشه وسواس را ابلیس و جن معرفی می‌کند و دواي این درد را پناه بردن به مبدأ نخست (خداوند) (ابن سینا، ۱۳۶۶: ۴۱).

۱. جالب است که بط در مثنوی رمز حرص و آز است که یکی از عوامل شیطان رجیم و نفس عافیت‌سوز است (مولانا، ۱۹۲۵، ۵: ۳۷).

در نظر فروید^۱، عامل وسواس، تضاد اساسی از برخورد تمایلات غریزی انسان است که احتیاج شدید به ارضا شدن دارند و با محدودیت‌ها و منهیات محیط خانواده و جامعه به-وجود می‌آید. به زعم او، تضاد روحی فراگیر بوده و قابل معالجه نیست؛ از این رو، یا باید عناصر و عوامل متضاد را با یکدیگر بهتر سازش داد، یا آن‌ها را بهتر کنترل نمود (رشیدپور، ۱۳۶۴: ۸۶). کارن هورنای^۲ اما نظر فروید را رد می‌کند و معتقد است که «تضاد روحی عمومیت نداشته و الزامی اولاً در همه کس به وجود نمی‌آید و ثانیاً به شرط تحمل زحمت و کوشش کافی، رفع آن نیز کاملاً ممکن است» (همان).

در روان‌پزشکی جدید، وسواس‌ها جزو «اختلالات اضطرابی» طبقه‌بندی می‌شوند و اساس این اختلال‌ها نوعی اضطراب است. این بیماری، نوعی «اختلال عصبی» به‌شمار می‌رود؛ نظیر ترس‌های بدون دلیل (هراس) و حالات اضطرابی. افراد مبتلا به این اختلال معمولاً گرفتار پریشانی شدید هستند و اغلب احساس می‌کنند قربانیان درمانده و ناتوانی بیش نیستند.

به طور کلی، اختلاف عصبی یا نوروها از جهاتی در زمره اختلالات متوسط و میانی روان‌پزشکی هستند؛ به این معنا که بیمار عصبی از مشکل و اختلال خود خبر دارد و به عبارت دیگر، نسبت به وضع خویش بصیرت دارد و هنوز ارتباط را خود با دنیای خارج قطع نکرده است، در حالی که اختلالات روانی و یا پسیکوزها (روان‌پریشی) بیماری‌های حادث‌تری هستند؛ به طوری که بیمار روانی ممکن است به هیچ وجه، درباره اختلال خود آگاهی نداشته و ارتباط او با دنیای خارجش به شدت مختل شده باشد (دسیلوا و راجمان^۳، ۱۳۸۸: ۱۵ و ۱۶).

در یک تقسیم‌بندی کلی، وسواس به دو قسم عملی و فکری تقسیم می‌شود: وسوسه فکری همان خطوط تصورات، پندارها و خیالات واهی و بی‌اساس به ذهن انسان است؛ مثلاً مرد به زنش یا زن به شوهرش بدبین می‌شود. وسوسه عملی هم این است که انسان در اعمالش دچار وسواس می‌شود؛ مثلاً در طهارت و نجاست وسواس پیدا می‌کند. زود یقین

1. Freud, S.

2. Horney, K.

3. DeSilva, P. & Rachman, S.

پیدا می‌کند که فلان چیز نجس شد، اما دیگر به این سادگی به پاک شدن آن یقین پیدا نمی‌کند. در مورد نجاست زودباور است، اما در مورد طهارت دیر به باور می‌رسد. بدیهی است که این نوعی جهل است (مظاهری، ۱۳۸۹: ۱۲).

مشابه رفتارهای سطور بالا در شخصیت «بط» در مثنوی منطوق/الطیر قابل ملاحظه است که نوعی وسواس فکری- عملی است و چهارمین اختلال از لحاظ اهمیت در میان اختلال‌های روان‌پزشکی محسوب می‌شود. اختلالی عصب‌شناختی، زیستی و رفتاری که با افکار و رفتارهای وسواسی تکرارشونده همراه است، وقت بسیار زیادی را می‌گیرد، باعث اختلال در زندگی و کارکرد روزانه می‌شود و بر روابط بین فردی مبتلایان تأثیر منفی به جا می‌گذارد. این اختلال نتیجه اختلالاتی در فعل و انفعالات شیمیایی و مداری مغز و همین‌طور الگوهای آموخته‌شده رفتاری و تفکری است. وسواس، محصول تفکر و فرض‌های نادرست درباره موضوع خطر و همین‌طور برداشت و رفتارهای نادرست فرد از شیوه‌های برخورد با خطر است (شمس، ۱۳۸۸: ۱۳ و ۱۴).

جستار حاضر که به شیوه توصیفی- تحلیلی و با شیوه کتابخانه‌ای نوشته شده است، می‌کوشد تا به بررسی شخصیت «بط» در مثنوی منطوق/الطیر از منظر اختلال نجس- پاکی بپردازد.

۲. پیشینه پژوهش

چنان‌که ذکر شد- در منابع- به اشاره و به صورت گذرا به وسواسی بودن بط اشاره شده است. در این بین، شفیع کدکنی در پردازشی مبسوط‌تر در خصوص رموزاژه بط می‌نویسد: «مرغابی است. و اشاره عطار به حدیث «خَيْرُ ثِيَابِكُمُ الْبَيَاضُ» که می‌گوید بهترین جامه شما جامه سپید است، ظاهراً ناظر است به نوع مرغابی‌های سفید. از آنجا که شوخ و چرک بر جامه سپید زود آشکار می‌شود، بط سفید رمز زاهدانی است که همواره در پی شست‌وشوی جامه و پاک نگاه داشتن آن‌اند. چندان‌که به نوعی بیماری روحی و وسواس مبتلا می‌شوند و هرچه بیشتر می‌شویند، باز وسواس پاکی، دامن ایشان را رها نمی‌کند. هرچه باشد، مرغابی همیشه در میان آب است و از وسواس شست‌وشو رهایی ندارد (عطار نیشابوری، ۱۳۸۷: ۴۸). در این منابع، اما بیشتر تکیه پژوهندگان بر عنصر ادبی نماد بوده و

به وجه روان‌شناختی موضوع و تشریح مختصات اختلال وسواس نجس‌پاکی در شخصیت «بط» اشاره‌ای نشده است؛ نکته‌ای که جستار حاضر در پی پرداختن به آن است.

۳. متن اصلی

حکایت بط یا عذر بط در آغاز کتاب و مجمع مرغان در مقاله سادسه ذکر شده است. آنجا که هدهد - قاصد سلیمان - به مرغان می‌گوید که از جای شاه (سیمرغ) خبر دارد و از آن‌ها که مرد راهند، می‌خواهد که به سوی قاف پرواز کنند. برخی از مرغان که تاب آن سفر دشوار را ندارند با بهانه‌جویی و توجیه‌تراشی می‌خواهند که از رفتن به این سفر (سلوک) سر باز زنند. یکی از مرغانی که با عذرآفرینی قصد عدم همراهی با مرغان را دارد، بط است. تأملی در بهانه‌هایی که این پرنده هنگام گفت‌وگو با هدهد می‌آورد، نشان از اختلال وسواس نجس - پاکی دارد که در ادامه ضمن بررسی آن به هنروری‌ها و چیره‌دستی‌های عطار در پرداخت این موضوع (نمایش کنش‌های وسواسی گری بط) اشاره خواهد شد.

۳-۲. آلودگی (شست‌وشو و طهارت)

وسواس عبارت از یک فکر تکراری یا تصویر ذهنی سمج و یا برانگیختگی آنی است که به صورت ناخواسته و ناخوانده و تکراری شونده روی می‌دهد. وسواس‌ها به‌هیچ‌وجه به صورت ارادی روی نمی‌دهند، بلکه فکرها و تصویرهایی هستند که فارغ از خواست شخص، ضمیر خود آگاه او را دستخوش تاخت‌وتاز می‌سازند. موضوع فکر وسواسی ممکن است ناراحت‌کننده، متناقض، کفرآمیز، شرم‌آور، شهوت‌انگیز، قبیح، غیراجتماعی و یا همه این‌ها با هم باشد. وسواس نوعی تجربه غیرفعال است؛ یعنی به زور بر ذهن فرد تحمیل می‌شود (دسیلوا و راچمان، ۱۳۸۸: ۱۷). یکی از نمودهای اختلال وسواس نجس‌پاکی، «آلودگی» است که در هیأت شست‌وشو و طهارت بیش از اندازه جلوه‌گر می‌شود (حیدری راقی، ۱۳۸۹: ۷۰) و در طول تاریخ نیز عمومیت داشته است. برای نمونه،

«می‌گویند: شاه طهماسب صفوی به درد وسواس مبتلا شده بود؛ به‌طوری

که یک روز تمام ناخن می‌گرفت و یک روز از صبح تا شام در حمام بود

و اکثر اشیا را نجس می دانست... و به این سبب در اواخر عمر، تارک جمیع
لذات شده بود»

(اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، جلد ۲: ۱۴۹).

در متن دیگری می خوانیم:

«یکی از ارباب وسوسه چنین گفته است: «من در حجره فوقانی مدرسه
نشسته بودم. دیدم در لب حوض از بینی کسی خون می آید. در آنجا قطع و
یقین کردم که ذره ای از آن خون بر زمین چکیده، از زمین پریده و به پیشانی
من رسیده است و حال آنکه سی ذرع فاصله در بین بود، ولی در پاک شدن
آن، هرچه آب می ریختم، برایم یقین حاصل نمی شد»

(ارگانی بهبهانی، ۱۳۷۷: ۶۸).

نویسنده صاحب جواهر هم دیده بود که:

«یکی از اهل علم از خزینه حمام بیرون می آید، چند قدمی می رود، بعد
برگشته، داخل خزینه می شود. صاحب جواهر فهمید که او به وسوسه مبتلا
هست. پرسید: چرا چنین می کنی؟ گفت: چون زمین حمام پاک نیست و
بخاری که از آنجا بلند می شود، نجس است و بدن من، وقتی که بخار به آن
می خورد پخش می شود. به همین خاطر، برای شستن بدنم برمی گردم. آن
مرحوم خواست ذهن او را با حرفی که از سنخ همان خیال او است، منصرف
کند. فرمود: آری، درست می گویی، لیکن چون بخار از آن طرف به آب
خزینه اتصال دارد، از زمین حمام، نجاست به آن سرایت نمی کند. او متقاعد
شده، بیرون رفت. پس از آن، دیگر آن حال را ترک کرد.

(زنجان، ۱۳۵۱: ۲).

این بُعد از اختلال نجس-پاکی نوع بشر را دربر می گیرد و در همه جوامع دیده می شود. جین^۱ زنی میان سال بود که دست هایش را صد مرتبه در روز می شست و هر هفته حدوداً هفت بسته دستمال کاغذی مصرف می کرد. او به چیزهایی که ممکن بود به وسیله فردی لمس شده باشد که دیگر در قید حیات نبود، دست نمی زد. او همچنین ترس از مرگ و «میکروب»، نمی توانست به لوازم خانه اش دست بزند... اگر شما چنین مشکلی داشته باشید، ممکن است آن قدر به شست و شو ادامه دهید که دست های تان قرمز و پوست پوست شوند. ممکن است از شستن دست های تان خسته نشوید، بلکه با فشار بیشتری آن ها را از ساعد تا بالای آرنج بشوید. یکی از بیماران به دلیل آنکه از مواد سفید کننده، آمونیاک و دیگر مواد آلودگی زدا استفاده می کرد به سوختگی های شیمیایی شدیدی در دستش دچار شده بود (بائر^۲، ۱۳۸۳: ۳۰ و ۳۱). این اختلال در بین صوفیان و زاهدان نیز معمول و دارای پیشینه بوده است. چنان که ابن جوزی در باب هشتم از کتاب *تلییس / بلیس*، ذیل عنوان «وسواس در وضو گرفتن» می نویسد:

«شیطان... بعضی را هم از این راه وسوسه می کند که از کجا این آبی که می خواهی وضو بسازی، پاک باشد؟ و هر احتمال دوری را در نظر او ظاهر می سازد، حال آنکه شرع می گوید در آب اصل بر پاکی است و کثرت استعمال آب را هم چهار عیب هست: اسراف، وقت تلف کردن، فضولی در کار شرع که کاربرد اندکی آب را برای وضو بس می داند و بالاخره اگر شست و شوی هر عضو از سه بار بگذرد نهی شده است. و بسا آنقدر وضو را طول می دهد که وقت نماز می گذرد یا دست کم فضیلت اول وقت یا فضیلت رسیدن به نماز جماعت را از دست می دهد. شیطان در اینجا چنین وسوسه می کند که وضو مقدمه نماز است. اگر وضو درست نشود، نماز درست نیست، حال آنکه بعضی از همین آدم ها را دیده ایم در مورد حلال

1. jane

2. Bauer, L.

یا حرام بودن خوراک و نوشیدنی خود این اندازه مقید نیستند و زبان در
غیبت دراز می‌کنند...»

(ابن جوزی، ۱۳۶۸: ۱۹۱).

عطار با آگاهی به این موضوع شایع و مهم، شخصیت «بط» را در مثنوی منطق‌الطیر
می‌آفریند و با نمایش حالات و کنش‌های وسواسی او به نقد این اختلال می‌پردازد. چنان‌که
در بیت‌های زیر قابل ملاحظه است، بط (در هیأت زاهد مرغان) پیوسته در آب و مشغول
غسل و طهارت است:

بط به صد پاکی برون آمد ز آب	در میان جمع با خیرالشیاب
گفت در هر دو جهان ندهد خبر	کس ز من یک پاک‌روتر پاک‌تر
کرده‌ام هر لحظه غسلی بر صواب	پس سجاده باز افکنده بر آب
همچو من بر آب چون استد یکی	نیست باقی در کراماتم شکی
زاهد مرغان منم با رای پاک	دایم هم جامه و هم جای پاک
من نیابم در جهان بی آب سود	زانک زاد و بود من در آن بود
گرچه در دل عالمی غم داشتم	شستم از دل کاب همدم داشتم
آب در جوی من است این جا مدام	من به خشکی چون توانم یافت کام
چون مرا با آب افتادست کار	از میان آب چون گیرم کنار
زنده از آب است دایم هرچه هست	این چنین از آب نتوان شست دست
من ره وادی کجا دانم برید	زانک با سیمرخ نتوانم پرید
آنک باشد قله آبش تمام	کی تواند یافت از سیمرخ کام
هدهدش گفت ای به آبی خوش شده	گرد جاننت آب چون آتش شده
در میان آب خوش خوابت ببرد	قطره آب آمد و آبت ببرد
آب هست از بهر هر ناشسته روی	گر تو بس ناشسته رویی آب جوی
چند باشد همچو آب روشن	روی هر ناشسته رویی دیدنت

(عطار نیشابوری، ۱۳۸۷: ۱۱۳ و ۱۱۴)

کوشش عطار در همخوانی و اندام‌وارگی فرم و محتوای اثرش، بی‌مثال و ستودنی است. واژه‌ها و ترکیب‌هایی که او برای نشان دادن وسواسی بودن بط برگزیده و در نهایت، بیت‌هایی که آفریده در بهترین کیفیت ممکن ارائه شده است: واژه‌های پرتکراری چون «آب» و «پاک» و ترکیب‌هایی نظیر «صد پاکی»، «خیرالشیاب»، «پاک‌رو»، «از آب بیرون آمدن»، «بر آب ایستادن»، «پاک‌رو و پاک‌رایی»، «سجاده بر آب افکندن»، «زاهد مرغان»، «پاک بودن جای و جامه»، «زاد و بود در آب داشتن»، «چیزی را از دل شستن»، «همدم آب بودن»، «آب در جوی بودن»، «کار با آب افتادن»، «کنار گرفتن از آب»، «دست شستن از آب»، «تمام بودن قله آب»، «خوش شدن به آب»، «آتش شدن آب»، «خواب بردن در میان آب»، «آب کسی را بردن»، «ناشسته‌روی و ناشسته‌روی»، «جوییدن آب»، «آب روشن» و... که تکرار مکرر و بسامد بالای‌شان در فرم و صورت، ذهن را به سمت موضوع (وسواس نجس- پاکی) سوق می‌دهد. اهمیت این فرم‌سازی و بهره‌گیری از واژه آب و ترکیب‌های پیرامون آن در نمایش دل‌بستگی بط به آب و طهارت بیش از حد تا جایی است که شاعر در یکی از بیت‌ها به فحوای این آیه از سوره انبیاء: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ﴾^۱ و به این تفکر فلسفی تالس میلئوسی^۲ که عنصر نخستین و جوهر واحد حیات را آب^۳ می‌دانست (هالینگ‌دیل^۴، ۱۳۸۴: ۹۲)، اشاره می‌کند:

۱. سوره انبیاء، آیه ۳

2. Thales of Miletus

این پندار در شعری که در تکمله «حکایت بط» با عنوان «عقیده دیوانه‌ای درباره دو عالم» ذکر شده نیز دیده می‌شود:

کاین دو عالم چیست با چندین خیال
قطره آب است نه نیست و نه هست
قطره آب است با چندین نگار
گر همه ز آهن بود گردد خراب
هم بنا بر آب دارد در نگر
گر همه آتش بود خوابی بود
کی بود بی آب بنیاد استوار
(عطار نیشابوری، ۱۳۸۷: ۱۱۴).

کرد از دیوانه‌ای مردی سؤال
گفت کاین هر دو جهان بالا و پست
گشت از اول قطره‌ی آب آشکار
هر نگاری کان بود بر روی آب
هیچ چیزی نیست ز آهن سخت‌تر
هرچ را بنیاد بر آبی بود
کس ندیده‌ست آب هرگز پایدار

4. Hallingdale, R. J.

زنده از آب است دایم هرچه هست این چنین از آب نتوان شست دست
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

حتی در همین بیت، وقتی از زبان بط می‌خواهد بگوید: «از آب، کناره‌گیری و پرهیز نمی‌توان کرد» از ترکیب کنایی «دست شستن» استفاده می‌کند که وجه ظاهری و صورت لازمی کنایه، شستن دست‌ها را به ذهن متبادر می‌کند. یا در بیت زیر، شاعر -از زبان هدهد- به جای ذکر واژه «ناپاک» از ترکیب «ناشسته روی» استفاده می‌کند که باز به عنصر آب و کنش شست‌وشو مربوط و مرتبط است:

آب هست از بهر هر ناشسته روی گر تو بس ناشسته رویی آب جوی
(پیشین: ۱۱۴)

در همین بیت، فعل «جوی» در پایان مصراع (آب جوی) که در معنای جستن و پیدا کردن است با قرار گرفتن در کنار واژه آب، تداعی گر «جوی آب» نیز هست. این ظریف کاری‌ها و هنروری‌های عطار صرفاً به منظور تفنن و شیرین کاری‌های شاعرانه نیست، بلکه چنان که ذکر شد، شاعر با برقراری تعامل میان فرم و محتوی، واژه‌ها را در خدمت مفاهیم به کار می‌گیرد. اهمیت این موضوع تا اندازه‌ای است که می‌توان تک‌تک بیت‌های حکایت را از این منظر مورد بررسی قرار داد، اما از آنجا که مسئله این جستار نیست در حد همین اشارت کفایت و ثابت می‌کند که غرض عطار از بهره‌گیری مکرر واژگان و ترکیباتی حول محور آب و کنش‌های مربوط به طهارت و شست‌وشو، نشان دادن اختلال وسواس نجس-پاکی و «آلودگی» بوده که در زمره وسواس عملی قرار می‌گیرد و نوعی رفتارهای تکراری است که بر اساس ترتیبات و الگوهای معینی و به صورت یکنواخت از او سر می‌زند. این رفتارها که ممکن است سراسر و یا حداقل بخشی از آن غیر قابل قبول باشد به خودی خود هدفمند نیستند، بلکه معمولاً به منظور جلوگیری از وقوع رویدادی معین و یا فرار از موقعیتی ویژه‌اند (دسیلوا و راجمان، ۱۳۸۸: ۲۰). این ترس از «آلودگی» باعث تشویش، نگرانی و ناراحتی بیشتر و این روند خلق اضطرابی فرد

را بدتر می‌کند. تناوب در شست‌وشو و... با یک الگوی رفتاری سخت‌گیرانه منحصر به فرد که با شمارش رفتارهای آیین‌مندشان همراه است، صورت می‌پذیرد (شمس، ۱۳۸۸: ۲۸ و ۲۹).

در حکایت مورد بحث، ترس بط از آلودگی و ابتلای او به وسواس شست‌وشو در نهایت ترس و حرمان بزرگ‌تری را رقم می‌زند که فرجام آن گریز از سلوک و همراهی پرندگان دیگر تا قاف و دیدار سیمرغ است.^۱ او می‌گوید که نمی‌تواند از آب جدا شود. او زاهد مرغان است و می‌خواهد هر آن خود را بشوید (در آب فرو رود) و نماز بخواند (سر را در آب فرو ببرد و بلند کند) (خاتمی، ۱۳۸۵: ۴۶):

۱. اساساً در عرفان، وسواس نجس‌پاکی یا طهارت یکی از موافقی است که ماندن در آن، یکی از موانع سلوک به حساب می‌آید؛ چنان‌که شیخ محمود شبستری می‌گوید:

کسی بر سر وحدت گشت واقف / که او واقف نشد اندر موافق...

علامه طباطبایی در توضیح این بیت می‌نویسد: «کسی به سر وحدت و توحید حقیقی آگاه می‌شود که در موافق موجودات مجازی موفق ننموده و توجه استقلالی به آن‌ها ندهد» (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۱۹۹). و موانع عبارتند از:

موانع تانگردانی ز خود دور	درون‌خانانۀ دل نایبیت نور
موانع چون در این عالم چهار است	طهارت کردن از وی هم چهار است
نخستین پاکی از احداث و انجاس	دوم از معصیت و ز شر وسواس
سوم پاکسی ز اخلاق ذمیمه است	که با وی آدمی هم چون بهیمه است
چهارم پاکی سراسر است از غیر	که اینجاست منتهی می‌گرددش سیر
هر آن کو کرد حاصل این طهارات	شود بی‌شک سزاوار مناجات
تو تا خود را به کلی در نبازی	نماز کی شود هرگز نمازی
چو ذاتت پاک گردد از همه شین	نماز گردد آنکه قره‌العین

فذارات و معانی چهارگانه فوق هر کدام از موانع سیر الی الله هستند. وسواس از موانع سیر است. هر کس طهارت چهارگانه را تحصیل کند به غایت قرب نائل می‌شود (پیشین: ۲۰۳ و ۲۰۴).

من ره وادی کجا دانم برید زانک با سیمرخ نتوانم پرید
آنک باشد قله‌ی آبش تمام کی تواند یافت از سیمرخ کام
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

در عالم واقع هم وسواس آلودگی و شست‌وشو به‌راستی عامل نامرادی‌ها و تلخ‌کامی‌هایی فاجعه‌بار بوده است؛ برای نمونه، یکی از افراد مبتلای به این وسواس، همواره در اندیشه خودکشی بوده است و بیماری دیگر، پس از دو خودکشی ناموفق گفته:

«ولی این بار سوم می‌خواهم کارم تمام شود! چون مرض وسواس تمام زندگی‌ام را گرفته و هیچ راهی برایم نگذاشته... وقتی به حمام می‌روم ۱۲ ساعت طول می‌کشد. ابتدا تمام حمام را می‌شویم، مدتی طول می‌کشد تا اطراف خودم را با دقت واری می‌نمایم که دیگر هیچ مانعی ذهنی برایم نماند تا بتوانم دوش بگیرم این در حالی است که جهت دوش گرفتن عادی باشد. اگر بخواهم غسل واجبی انجام دهم، بیش از ۲۰ بار غسل می‌نمایم. باز هم با احتیاط از حمام خارج می‌شوم. مادرم باید لباس‌هایم را طوری بیاورد که هیچ لباسی به در و دیوار برخورد نکند. اگر لباسی با درب و جای دیگر تماس گرفت باید تعویض شود»

(رئوفی، ۱۳۸۷: ۴۱ و ۴۲).

افکار وسواسی وقتی شدت پیدا می‌کنند که فرد در طول شبانه‌روز بیشتر از یک ساعت با این افکار درگیری ذهنی داشته باشد، یا اینکه یک ساعت یا بیشتر درگیر اجبارها و خنثی‌سازی شود (پوردون و کلارک، ۱۳۹۵: ۳۳). او درباره هر نوع آلودگی یا میکروب و کثافت ناشی از چیزهای معینی نظیر ادرار، مدفوع، منی، فضولات حیوانات، پنبه نسوز و اشیای دیگری از این دست وسواس دارند و برای فرار از چنگ آن‌ها به شست‌وشوها و تشریفات تمیز کردن وسواسی می‌پردازد. در این قبیل موارد شست‌وشو و تمیز کردن

ممکن است بسیار شدید باشد؛ برای مثال، شستن دست بیش از صد بار در روز، استفاده از مقادیر زیادی مواد ضدعفونی، دوش گرفتن‌های درازمدت چند ساعتی، شستن و تمیز کردن میز و صندلی‌ها و کف اتاق به دفعات مکرر در روز و انجام اعمال دیگری از این قبیل.

به‌طور کلی، روی دست‌های بسیاری از بیماران مبتلا به وسواس پاکیزگی، نشانه‌های آشکار شستن‌های مکرر و افراطی است. این گونه شستن‌های مکرر موجب از بین رفتن چربی طبیعی پوست شده و غالباً دست‌های آنان را دچار خشکی می‌سازند؛ به ویژه در لای انگشتان (دسیلوا و راجمان، ۱۳۸۸: ۴۷-۴۵). در حکایت بط این خصیصه به‌مراتب بغرنج‌تر است و چنان‌که در متن شعر دیده می‌شود، او همواره در آب به‌سر می‌برد و هر لحظه مشغول انجام غسلی به‌صواب است. او دچار و گرفتار آب است و زندگانی در خشکی و جهان خارج از آب اصلاً برای او قابل تصور نیست:

آب در جوی من است این‌جا مدام من به خشکی چون توانم یافت کام
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

کنش‌های وسواسی به طریق منطقی و عقلایی صورت نمی‌گیرند؛ برای مثال، شستن مستمر و مداوم دست‌ها (مثلاً شش بار تنها با آب و شش بار با آب و صابون) به‌منظور زدودن آلودگی‌ها که هر بار به تعداد دفعات معینی صورت می‌گیرد. اعمالی از این قبیل معمولاً بر اثر و یا با یک نوع احساس اجبار عینی است؛ به عبارت دیگر، در چنین مواردی فرد به‌صورت اجباری نیاز شدیدی به انجام آن عمل در درون خود حس می‌کند؛ احساس اجباری که معمولاً همراه با نیاز به مقاومت کردن است. شخص گرچه بی‌اساس بودن و غیر عقلانی بودن رفتار خود را درک می‌کند و هیچ نوع لذتی هم از انجام آن نمی‌برد، با این حال رفتار مزبور به‌طور موقت تنش او را از بین می‌برد و در کوتاه‌مدت احساس آرامش

می‌کند. (دسیلوا و راجمان، ۱۳۸۸: ۲۰). تأملی در توجیهات بظ برای عدم همراهی با پرندگان نیز نشانگر مقاومت او برای انجام کنش‌های اجباری وسواس است.

۳-۲. جانماز آب‌کشی

یکی از نمودهای اختلال وسواس نجس‌پاکی که یکی از شایع‌ترین نمودهای وسواس در جوامع مذهبی، خاصه جوامع فرهنگی مسلمان به‌شمار می‌رود (بابایی و دیگران، ۱۳۸۹ و Mahintrabi, et al., 2015: 37)، اصطلاح «جانماز آب‌کشی» است. در روزگاران دور، پاک‌سازی و شست‌وشوی جسمانی یکی از عناصر بسیار مهم در مراسم‌های مذهبی پیش بوده است. شیوع این شیوه در واقع اجتماع پاکیزگی بدن و پاکیزگی روح است. به تعبیر دقیق‌تر، این معضل گونه‌ای از اختلال وسواسی-اجباری است که منجر به شک‌اندیشی، احساس گناه و اضطراب مفرط می‌شود. افراد جانماز آب‌کش اغلب در تلاش و تقلای شدید هستند تا به کمال اخلاقی دست یابند تا جایی که کوچک‌ترین خطا یا کوتاهی در توجه به یک عمل مذهبی یا رفتاری خلاف شرع یا قضاوت عجولانه را برنمی‌تابند (پوردون و کلارک، ۱۳۹۵: ۴۲). در این خطای شناختی اعتقاد بر آن است که هر مشکلی فقط یک راه حل قطعی دارد؛ انجام هر عملی به‌صورت کامل (بدون اشتباه) نه‌تنها ممکن، بلکه ضروری است و حتی اشتباه‌های جزئی، پیامدهای مهم و جدی به دنبال خواهد داشت. هر چیز باید به بهترین وجه ممکن انجام شود، در غیر این صورت کامل نیست و چیزی که کامل نیست، نادرست و ناقص است. افراد سالم چندان خود را به اندیشیدن درباره‌ی این تفکرات مقید نمی‌کنند در حالی که افراد مبتلا به وسواس با دقت در کم و کیف آن‌ها می‌اندیشند و درباره‌ی احتمال خطری که با این افکار همراه است، اغراق می‌کنند (شمس، ۱۳۸۸: ۷۲). البته پژوهشگران مسلمان هم معتقدند که «اسلام در رابطه با طهارت و نجاست، کار را بسیار آسان و سهل گرفته است که اگر افراد به دستورات اسلامی عمل کنند، هیچ‌گاه گرفتار وسواس نمی‌شوند» (حیدری نراقی، ۱۳۸۹: ۸۲). همچنین در قواعد جاری در فقه پزشکی، قاعده‌ای با نام «قاعده نفی حرج» وجود دارد که از جمله قواعد مهم در نظام حقوق اسلامی است. بر اساس این قاعده که مستند به برخی از آیات قرآنی همچون

آیه کریمه ﴿مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾^۱ است، خداوند هرگونه الزامی که سبب شود، مکلفین از انجام آن به رنج و مشقت بیفتند را از دایره احکام خود برداشته و هیچ حکم دشواری در اسلام وجود ندارد (محقق داماد، ۱۳۸۹: ۱۴۳). یکی از کاربردهای این قاعده در «مضر بودن استفاده از آب»: هرگاه وضو گرفتن یا غسل کردن ضرر یا مشقت داشته باشد بر مکلف واجب است به جای وضو و غسل، تیمم بگیرد (همان). در منطق الطیر، بط نهایت تلاش و کوشش خود را می‌کند تا به منتهای پاکیزی برسد و جهد می‌کند تا کوچک‌ترین خطا یا کوتاهی در توجه به یک عمل مذهبی (در اینجا غسل و طهارت) یا رفتاری خلاف شرع از او سر نزنند؛ اوج این تلاش را در بیت زیر می‌توان مشاهده کرد:

کرده‌ام هر لحظه غسلی بر صواب پس سجاده باز افکننده بر آب...

(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

ذکر شد که افراد جانماز آب‌کش، گرفتار افکار تکراری و آشفته‌ساز با محتوای مذهبی هستند. کاملاً طبیعی است که افراد باایمان بخواهند زندگی خود را بر اساس اصول، دستورها و آیین‌های مذهبی استوار کنند. افرادی که جانماز آب می‌کشند، وجدانی سخت حساس دارند؛ به گونه‌ای حتی زمانی که گناهی مرتکب نشده‌اند، خودشان را گنهکار می‌دانند. فرد مبتلا به جانماز آب‌کشی دچار ترس مرض ناامنی است؛ به گونه‌ای که جلوی سازگاری مذهبی او را می‌گیرد (پوردون و کلارک، ۱۳۹۵: ۴۱ و Abramowitz : 143 & Jacoby, 2014). در بیت پیشین، قیدهای «هر لحظه» و «بر صواب» نشان می‌دهند که بط درگیر مرض تکرار مستمر و دقت مکرر در انجام عمل مذهبی غسل است و احساس ترس می‌کند که اگر حتی «یک لحظه» غسل نکند یا آن را «بی صواب» و خارج از هنجار و آیین انجام دهد، ناپاک خواهد شد. البته باید توجه داشت که ذات کنش‌های افراد وسواسی از نظر اخلاقی و مذهبی اشتباه است (Giarrocchi, 1995). روحانیون و دین‌داران در تمام دوران‌ها بر این نکته تأکید داشته‌اند که جانماز آب‌کشی نوعی بیماری

۱. سورة حج، آیه ۷۸

ذهنی است و نباید آن را با ایمان مذهبی اشتباه گرفت. روحانیون مسیحی به این نتیجه رسیده‌اند که خاستگاه جانماز آب کشی، ترس و وجدان اخلاقی سخت گیر است. بنابراین، افراد مذهبی که از شک‌های وسواسی در رنج و عذاب‌اند برای قضاوت‌ها یا تصمیم‌گیری‌های اخلاقی نمی‌توانند به وجدان خودشان تکیه کنند (Ciarrocchi, 1995). چنان که عطار می‌گوید:

بط به صد پاکی برون آمد ز آب	در میان جمع با خیرالشیاب
گفت در هر دو جهان ندهد خبر	کس ز من یک پاک‌روتر پاک‌تر
کرده‌ام هر لحظه غسلی بر صواب	پس سجاده باز افکنده بر آب...
زاهد مرغان منم با رای پاک	دایم هم جامه و هم جای پاک

(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

جانماز آب کشیدن در تداول عامه هم کنایه است از زهد نمودن، طهارت و پرهیز نمودن، به دروغ زهد و ورع نمودن، خود را پیرو مقرّ قوانین شرع نمودن و اظهار تقوی کردن (دهخدا، ۱۳۷۷/۵: ۷۴۴۳). در بیت‌های پیشین، مجموعه این مفاهیم را می‌توان در شخصیت نمادین بط مشاهده کرد که «خیرالشیاب پوشیده»، «از آب بیرون آمده»، «پاک‌رو و پاک‌رای‌ست»، «سجاده می‌افکند»، «زاهد مرغان است» و همواره «جای و جامعه‌اش پاک است». تکرار و تأکید شاعر بر واژه‌های «آب» و «پاک» نشان از وسواس شخصیت بط دارد. جانماز آب کشی سبب می‌شود که فرد بخواهد به یقین‌مندی و قطعیت برسد که گناهی مرتکب نشده است، خداوند وی را می‌بخشد و به جهنم نمی‌رود. در مجموع، این باورها و هیجان‌های منفی شدید سبب می‌شود که فرد گرفتار وسواس‌ها و اجبارهای مذهبی شود. این گرفتاری به نیت رسیدن به کمال معنوی و مذهبی انجام می‌شود، اما نتیجه‌ای به جز زندان روان‌شناختی ندارد (پوردون و کلارک، ۱۳۹۵: ۴۲). چنان که در پاسخ هدهد به بط هم می‌توان دید که به او می‌گوید: که از آب، آتشی گرد خویش کشیده‌ای و در زندان آن گرفتار شده‌ای:

هدهدش گفت ای به آبی خوش شده گرد جانست آب چون آتش شده
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

فرد جانماز آب کش همواره احساس می‌کند که «شیطان را جایی می‌بیند، در حالی که شیطان آنجا وجود ندارد. احساس گناه شدید می‌کند، در حالی که گناهی مرتکب نشده است. خودش را متعهد و ملزم به کاری می‌کند، در حالی که هیچ الزام و تعهدی وجود ندارد» (Weisner & Riffel, 1960: 314). همچنین قضاوت یک فرد مذهبی می‌تواند چنان دچار سوگیری و خطا شود که برخی از مسائل جزئی و ناچیز از چشم‌انداز او سخت مهم و حیاتی جلوه کنند. برای مثال، فرد جانماز آب کش ممکن است که دلواپس این باشد که مبدا یک قطره از آب مقدس را روی زمین بریزد یا سعی کند که بدنش قبل از نماز کاملاً پاک باشد یا چنان درگیر درست خواندن بخشی از دعا یا نماز شود که کل موضوع (عبادت پروردگار) را فراموش کند (Ibid: 315). هدهد در ادامه بیت پیش به بط گوشزد می‌کند که پاکیزگی و جانماز آب کشیدنش نه تنها سودمند نبوده، بلکه آبروی خویش را با این کارها برده و حتی او را تهدید به «ناشته‌رویی» (کنایه از ناپاکی) است:

در میان آب خوش خوابت ببرد قطره آب آمد و آبت ببرد
آب هست از بهر هر ناشسته‌روی گر تو بس ناشسته‌رویی آب جوی
چند باشد همچو آب روشنت روی هر ناشسته‌رویی دیدنت
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳ و ۱۱۴)

سطرهای زیر از سعید نورسی درباره جانماز آب کشی که شبیه به رویکرد شناختی-رفتاری است، بی‌شبهت به واکنش هدهد به حرف‌های بط نیست:

«ای فردی که جانماز آب کشی شده‌ای! آیا تا به حال اندیشیده‌ای که جانماز آب کشی تو به چه چیزی شبیه است؟ شبیه به یک آفت است. هرچه بیشتر به آن بها بدهی، بیشتر دامنش را می‌گیرد. اگر به آن بی‌تفاوت باشی، به

تدریج دست از سرت برمی‌دارد. اگر این آفت را پر و بال بدهی، دامن آن گسترش می‌یابد. اگر به آن بها ندهی، کوچک‌تر می‌شود. اگر از این آفت نترسی، بی‌اعتبار می‌شود»

(Nursi, 1998)

لحن کلام نورسی به لحن توأمان با تهدید و توییح هدهد مانده است؛ در حالی که این شیوه برخورد با بیماران وسواسی، چه در منابع مذهبی^۱ و چه غیر مذهبی توصیه نشده است. البته یکی از دلایل گزینش این لحن توسط هدهد آن است که لحن بط نیز کمال‌گرایانه و تا حدی خودپسندانه است. فرد جانماز آب کش ممکن است که به مرور دچار کمال‌طلبی شود (پوردون و کلارک، ۱۳۹۵: ۱۲۹). در این مورد، وسواس انسان را به جایی می‌رساند که در این عالم فقط خودش را پاک و بقیه را نجس می‌داند و از این رو، به انزوا و قطع

۱. منابع مذهبی وسواس را حاصل وسوسه شیطان و گونه‌ای از گمراهی می‌دانند و برای آن درمان‌های زیر را پیشنهاد می‌کنند:

وضو پیش و پس از غذا، ذکر نام خداوند، توکل به خداوند، اذان گفتن، نماز خواندن، نماز شب، بی‌اعتنایی به وسوسه در نماز، روزه گرفتن، تلاوت قرآن، ذکر و یاد خدا، ذکر عملی، طلب آمرزش، اصل استصحاب، تسبیح حضرت زهرا (ع)، یاد اهل بیت، تربت حسینی، اذان گفتن در گوش نوزادان، تلقین شهادت هنگام احتضار، صدقه دادن، زندگی خداپسندانه، خشمناک نشدن، مضضه و استنشاق، تلقین به خویشتن، یاد مرگ، روغن زیتون، انار خوردن، خوردن خرما، سیب خوردن، استفاده از کندر و اسپند، انگشتر عقیق، خوردن سبزیجات، شستن سر با سدر، خضاب کردن، مسواک کردن، شانه کردن، آب نیشان، آشنایی با احکام، مشاوره و همراهی، شادمانی، تفکر و تعقل (ارگانی بهیانی، ۱۳۷۷: ۱۹۵ - ۱۲۱). رها کردن بررسی‌های نامتعادل، تقویت جسمی، دوری از افراد مبتلا به این حالت و مسافرت، تاکتیک مهرطلبی (حیدری نراقی، ۱۳۸۹: ۱۷). راه ندادن شک و تردید در دل، اجتناب از افرادی که بذر تردید را در دل می‌کارند، برخورد با اهل یقین و اعتدال، انجام کارهای مثبت و خیر، توجه به صحت و سلامت بدن، استمداد از خداوند، اگر وسواس در طهارت و نجاست است، مدتی قبل از نماز همیشه با بدن نجس و بدون طهارت راه رفته و مشغول کار شود (و یا اگر بدنش خونی شد، مدتی تا زمان نماز با همان خون به کار مشغول شود) تا تحمل نجاست برایش عادی گردد، مدتی بنا بگذارد که می‌خواهد اعمال باطل (به اعتقاد خودش) انجام دهد. مثلاً با لباس یا بدنی که اعتقاد خودش نجس است و یا نمازی که به اعتقاد خودش باطل است، انجام دهد و به قول آیت الله بروجردی بگوید: چهار رکعت نماز باطل می‌خوانم قربه الی الله و سعی کند اعمالش را مانند دیگران انجام دهد؛ مثلاً وضوی یک دقیقه‌ای، نماز پنج دقیقه‌ای، راه رفتن در گل و باران در کوچه و بازار که اگر چنین کند پس از چند ماه خوب خواهد شد (رنوفی، ۱۳۸۷: ۴۰ - ۳۷).

رابطه با اجتماع کشیده خواهد شد (رثوفی، ۱۳۸۷: ۲۱). بط در این گفت‌وگو، خود را «پاک‌رو»ترین فرد در دو جهان می‌داند:

گفت در هر دو جهان ندهد خبر کس ز من یک پاک‌روتر پاک‌تر
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

این اشاره به پاکی و پاک‌رویی صرفاً به منزله تمیزی ظاهر و نمازی بودن جسم نیست، بلکه در پندار بط، شست‌وشوهای مداوم جسم و حضور مستمر او در آب، سوای تن، روح او را نیز پاک می‌کند. اساساً در روزگاران دور، پاک‌سازی بدن یکی از عناصر بسیار مهم در مراسم‌های مذهبی^۱ بوده که انجام آن سبب پاکیزگی توأمان جسم و روح می‌شده است. چنان‌که می‌دانیم، هندوان برای پاک کردن بار گناهان خویش به زیر آب باران می‌روند و یا در جریان فریاند باپتیسیم یا غسل تعمید - که از مراسم مذهبی ویژه پاکسازی در مسیحیت به‌شمار می‌رود - این جمله ذکر می‌شود: «برخیز و غسل تعمید داده شو و گناهانت را بشوی» که به پاک‌سازی روح اشاره دارد.

در مکبث شکسپیر هم، لیدی پس از کشتن پادشاه دونکن، امید دارد که آب و شست‌وشوی تن، گناه او را از بین ببرد؛ به تعبیری، هدف لیدی از شست‌وشوهای مداوم صرفاً پاک‌سازی جسمانی نیست، بلکه او با این کنش درصدد رفع ناپاکی روح و زدودن گناه خویش برمی‌آید (Zhong & Liljenquist, 2013: 1451). بنابراین، خودپاک‌بینی بط و نازیدن او به کراماتش (سجاده بر آب افکندن، و بر آب ایستادن) نیز ناظر بر همین وجه است؛ زیرا به سبب غسل‌های پیاپی می‌پندارد که جسم و روحش پاکیزه است و از این رو، خود را «زاهد مرغان» می‌خواند:

۱. در هندوئیسم نیز توجه زیادی به پاکیزگی بدن شده است. این پاکیزگی در هر دو بعد فیزیکی و روحی مدنظر است. در انگلیسی واژه‌های pure و clean هر دو نوع پاکیزگی را نشان می‌دهند. در زبان ماندارین، عبارت «یک جفت دست آلوده» به فردی اطلاق می‌شود که گناه (خاصه دزدی) کرده است (Zhong & Liljenquist, 2013: 1451).

کرده‌ام هر لحظه غسلی بر صواب پس سجاده باز افکنده بر آب
همچو من بر آب چون استد یکی نیست باقی در کراماتم شکی
زاهد مرغان منم با رای پاک دایم هم جامه و هم جای پاک
(عطار، ۱۳۸۷: ۱۱۳)

۴. بحث و نتیجه‌گیری

وسواس نجس - پاکی یک از اختلال‌های شایعی بوده است که برخی از صوفیان و زاهدان نیز بدان مبتلا بوده‌اند و عطار با آگاهی به این موضوع خطیر، شخصیت بط در مثنوی منطق/طیر را خلق می‌کند که پیوسته در آب و مشغول غسل و طهارت است و خود را زاهد مرغان می‌داند. نمود این اختلال در بط را می‌توان در دو کنش و نمایش او مشاهده کرد: ۱- آلودگی؛ که در هیأت انجام و اجرای رفتارهای تکراری بر اساس ترتیبات و الگوهای معین و به صورت یکنواخت از بط سر می‌زند. او همواره در آب به سر می‌برد و هر لحظه مشغول انجام غسلی تازه و به صواب است. او دچار و گرفتار آب است و زندگانی در خشکی و جهان خارج از آب اصلاً برای او قابل تصور نیست.

۲- جانماز آب‌کشی: که یکی از شایع‌ترین نمودهای وسواس در جوامع مذهبی، خاصه جوامع فرهنگی مسلمان به شمار می‌رود. در این خطای شناختی اعتقاد بر آن است که هر مشکلی فقط یک راه حل قطعی دارد؛ انجام هر عملی به صورت کامل (بدون اشتباه) نه تنها ممکن، بلکه ضروری است و حتی اشتباه‌های جزئی، پیامدهای مهم و جدی به دنبال خواهد داشت. هر چیز باید به بهترین وجه ممکن انجام شود در غیر این صورت کامل نیست و چیزی که کامل نیست، نادرست و ناقص است.

در منطق/طیر، بط نهایت تلاش و کوشش خود را می‌کند تا به منتهای پاکیزی برسد و جهد می‌کند تا کوچک‌ترین خطا یا کوتاهی در توجه به یک عمل مذهبی (در اینجا غسل و طهارت) یا رفتاری خلاف شرع از او سر نزنند. این باورها و هیجان‌های منفی شدید سبب می‌شود که فرد گرفتار وسواس‌ها و اجبارهای مذهبی شود. این گرفتاری به نیت رسیدن به کمال معنوی و مذهبی انجام می‌شود، اما نتیجه‌ای به جز زندان روان‌شناختی ندارد؛ چنان‌که بط در زندان آب (و در واقع، ذهن وسواسی خود) گرفتار آمده و از آب، آتشی گرد

خویش کشیده است. این خصیصه همچنین سبب شده که بط دچار کمال‌طلبی و تا حدی خودپسندی نیز شود؛ زیرا در این مورد، وسواس بط را به جایی می‌رساند که در این عالم فقط خودش را پاک (پاک‌رو، صاحب کرامات و زاهد مرغان) و بقیه را نجس می‌داند. اختلال نجس-پاکی و نمودهای آن (شست‌وشوی بیش از اندازه و جانماز آب‌کشی) نه تنها برای بط سودمند نبوده، بلکه او آبروی خود را با این کارها برده و در نهایت، تجربه سلوک و همراهی پرندگان دیگر تا قاف و دیدار سیمرغ را از دست می‌دهد. نکته مهم دیگر آن است که کوشش عطار در همخوانی و اندام‌وارگی فرم و محتوای اثرش، بی‌مثال و ستودنی است. واژه‌ها و ترکیب‌هایی که او برای نشان‌دادن وسواسی بودن بط برگزیده و در نهایت، بیت‌هایی که آفریده در بهترین کیفیت ممکن ارائه شده است: واژه‌های پرتکراری که تکرار مکرر و بسامد بالای‌شان در فرم و صورت، ذهن مخاطب را به سمت موضوع (وسواس نجس-پاکی) سوق می‌دهد. به دیگر بیان، جستار حاضر سواي نمایش مختصات اختلال نجس‌پاکی و نمودهای آن در بط است، هنروری‌ها و چیره‌دستی‌های شاعرانه عطار را در پرداخت این موضوع نیز نشان می‌دهد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد

ORCID

Mostafa Mirdar Rezaei

<http://orcid.org/0000-0001-7463-7555>

منابع

- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۳۶۸). *تلبیس ابلیس*. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: نشر مرکز دانشگاهی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۶۶). *حدود یا تعریفات*. با مقدمه، تعلیقات و ترجمه محمدمهدی فولادوند. تهران: انتشارات سروش.
- اته، هرمان. (۱۳۲۱). *تاریخ ادبیات فارسی*. ترجمه دکتر صادق رضازاده‌ی شفق. تهران: چاپ‌خانه دانش.
- آرگانی، محمود. (۱۳۷۷). *شناخت و درمان وسوسه و وسواس در اسلام*. قم: انتشارات توحید.

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی. (۱۳۶۷). *تاریخ منتظم ناصری*. به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی. جلد دوم تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- بابایی، مهناز، اکبرزاده، نسرين و عبدالرحمان نجل‌الکریم. (۱۳۸۹). «تأثیر درمان ترکیبی شناختی- رفتاری و کاهش اندیشه‌پردازی خطر بر اختلال وسواسی اجباری در دانشجویان دختر». *فصلنامه مطالعات روان‌شناختی*، دوره‌ی ۶، شماره‌ی ۱، صص: ۵۶-۴۳.
- بائر، لی. (۱۳۸۳). *غلبه بر وسواس*. با مقدمه‌ی جودیت ال. راپاپورت. ترجمه‌ی مسعود محمدی، لیلا کوهی و محمد دهگان‌پور. چاپ دوم. تهران: انتشارات رشد.
- پوردون، کریستین و دیوید ا. کلارک. (۱۳۹۵). *رهایی از افکار وسواسی*. ترجمه‌ی زهرا اندوز و حسن حمیدپور. تهران: انتشارات ارجمند.
- ترابی، سید محمد. (۱۳۸۲). *نگاهی به تاریخ و ادبیات ایران از روزگار پیش از اسلام تا اوایل قرن هفتم*. تهران: انتشارات ققنوس.
- حیدری نراقی، علی محمد. (۱۳۸۹). *وسواس: شناخت و راه‌های درمان*. چاپ سوم. تهران: انتشارات مهدی عراقی.
- دسیلوا، پادمال و استانلی راجمان. (۱۳۸۸). *حقایق درباره‌ی اختلال وسواس*. ترجمه‌ی رضا شاپوریان. چاپ دوم. تهران: انتشارات هیرمند.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. جلد پنجم. زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی. جلد‌های ۴ و ۵. تهران: مؤسسه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا.
- رشیدپور، عبدالمجید. (۱۳۶۴). *پرورش‌های اخلاقی*. تهران: انتشارات هجرت.
- رئوفی، مرتضی. (۱۳۸۷). *وسواس*. تهران: انتشارات آستان قدس.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۳). *با کاروان حله*. تهران: چاپ‌خانه‌ی سپهر (بنگاه انتشارات آریا).
- زنجانی، سید احمد. (۱۳۵۱). *الکلام یجر الکلام*. قم: چاپخانه‌ی قم.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۸۴). *شرحی بر گلشن راز شیخ محمود شبستری*. تدوین و بازنویسی علی سعادت‌پرور (پهلوانی تهرانی). تهران: انتشارات احیای کتاب.
- شمس، گیتی. (۱۳۸۸). *شناخت وسواس و علایم آن؛ راهنمای علمی شناسایی علایم وسواس*. چاپ سوم. تهران: انتشارات قطره.
- عطار نیشابوری، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۵). *منطق‌الطیر*. به اهتمام احمد خاتمی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سروش.

- _____ . (۱۳۸۷). *منطق الطیر*. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: انتشارات سخن.
- _____ . (۱۳۷۲). *منطق الطیر*. به اهتمام صادق گوهرین. چاپ نهم. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- _____ . (۱۳۷۹). *منطق الطیر*. تصحیح و شرح رضا انزایی نژاد. تهران: انتشارات جامی.
- مظاهری، حسین. (۱۳۸۹). *راهکارهای عملی درمان وسواس*. چاپ چهارم. اصفهان: مؤسس فرهنگی مطالعاتی الزهرا.
- مولانا، جلال‌الدین. (۱۹۲۵). *مثنوی معنوی*. به اهتمام رینولد نیکلسن. در سه مجلد. چاپ لیدن.
- هالینگ‌دیل، رجینالدجان. (۱۳۸۴). *تاریخ فلسفه‌ی غرب*. ترجمه عبدالحسین آذرنگ. چاپ پنجم. تهران: انتشارات ققنوس.

References

- Abramowitz, J. S. & Jacoby, R J. (2014). Scrupulosity: a cognitive-behavioral analysis and implications for treatment. *Journal of Obsessive-Compulsive and Related Disorders*, 3(2), 140-149.
- Argani, M. (1998). *Shenakht va Derman-e Vasvaseh va VaSvas dar Islam* (Recognition and Treatment of Obsession and Compulsion in Islam), Qom: Towhid Publication. [In Persian]
- Attar Nishaburi, M. (2006). *Mantag al-Tayr* (The Conference of the Birds). edited by Ahmad Khatami, 2nd edition. Tehran: Soroush Publication. [In Persian]
- _____. (2008). *Mantag al-Tayr* (The Conference of the Birds). with introduction, correction, and annotations by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, 3rd edition. Tehran: Sokhan Publication. [In Persian]
- _____. (1993). *Mantag al-Tayr* (The Conference of the Birds). edited by Sadegh Goharin, 9th edition. Tehran: Ilmi Farhangi Publication Company. [In Persian]
- _____. (2000). *Mantag al-Tayr* (The Conference of the Birds). corrected and explained by Reza Anzabinezhad. Tehran: Jami Publication. [In Persian]
- Babaei, M; Akbarzade, N; Najlal Karim, A. (2010). The Effect of Combined Cognitive-Behavioral Therapy and Worry Reduction on Obsessive-Compulsive Disorder in Female Students, *Quarterly Journal of Psychological Studies*, 6(1), 43-56. [In Persian]

- Bauer, L. (2004). *Ghalbe Bar Vasvas* (Overcoming Obsessions). with a foreword by Judith L. Rapoport, translated by Masoud Mohammadi, Leila Koochi, and Mohammad Dehkanpour, 2nd edition, Tehran: Roshd Publication. [In Persian]
- Ciarrocchi, j. (1995). *The Doubting Disease: Help for Scrupulosity and Religious Comulsions*, New York: Paulist Press.
- Dekhoda, A. (1998). *Loghatnameh* (Dictionary). Volume 5, under the supervision of Mohammad Mo'in and Seyed Jafar Shahidi, Volumes 4 & 5. Tehran: Dekhoda Dictionary Institute. [In Persian]
- DeSilva, P. and Rachman, S. (2009). *Haqaiqi Darbareye-ye Ekhtelal-e Vasvas* (Facts about Obsessive-Compulsive Disorder). translated by Reza Shapouryan, 2nd edition. Tehran: Hirmand Publication. [In Persian]
- Ethé, H. (1942). *Tarikh-e Adabiyat-e Farsi* (History of Persian Literature). translated by Sadegh Rezazadeh Shafaq. Tehran: Danesh Press. [In Persian]
- Etemad ol-Saltaneh, M. (1998). *Tarikh-e Montazem-e Nasiri* (Nasiri's Systematic History). Volume 2, edited by Mohammad Ismail Rezvani. Tehran: Donya-ye Ketab Publication. [In Persian]
- Hallingdale, R. J. (2005). *Tarikh-e Falsafeh-ye Gharb* (History of Western Philosophy). translated by Abdolhossein Azarang, 5th edition. Tehran: Ghoghnu Publication. [In Persian]
- Heydari Naraqi, A. M. (2010). *Vasvas: Shenakht va Rahhaye Derman* (Obsession: Recognition and Treatment Methods). 3rd edition. Tehran: Mehdi Araqi Publication. [In Persian]
- Ibn Jozi, A. (1989), *Talbis Iblis* (The Deception of Iblis). translated by Alireza Zekavati Qaraghazlu. Tehran: Markaz-e Daneshgahi Publication. [In Persian]
- Ibn Sina, H. (1987). *Hodoud ya Ta'rifat* (Definitions or Boundaries). with introduction, annotations, and translation by Mohammad Mehdi Fouladvand. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Mahintorabi, S., Jones, M. K., Harris, L. M. & Zahirodin, A. (2015), Religious observance and obsessive compulsive washing among Iranian woman. *Journal of obsessive – compulsive disorder and related disorder*, 7(2015), 35–42.
- Molana, J. (1925). *Masnavi Ma'navi* (Spiritual Couplets). edited by Reynold Nicholson, in three volumes. Leiden edition. [In Persian]
- Mozaffari, H. (2010). *Rahkarhaye Amali Derman-e Vasvas* (Practical Solutions for the Treatment of Obsession). 4th edition, Isfahan: Al-Zahra Cultural and Research Institute. [In Persian]
- Nursi, B. S. (1998), *Words*. Istanbul: Sozler Publications.

- Purdon, Ch. and Clark, D. (2016). *Rahai az Afkar-e Vasvasi* (Freeing Yourself from Obsessive Thoughts). translated by Zahra Anduz and Hassan Hamidpour. Tehran: Arjamand Publication. [In Persian]
- Rashidpour, A (1985). *Parvareshay-e Akhlaqi* (Ethical Upbringings). Tehran: Hejarat Publication. [In Persian]
- Raoufi, M. (2008). *Vasvas* (Obsession). Tehran: Astan Quds Publication. [In Persian]
- Shams, G. (2009). *Shenakht Vasvas va Alaem-e An; Rahnamaye Ilmi Shenasaie Alaem-e Vasvas* (Recognition of Obsession and its Symptoms; A Scientific Guide to Identifying the Symptoms of Obsession), 3rd edition. Tehran: Ghotreh Publication. [In Persian]
- Tabatabaei, S. M. (2005). *Sharhi bar Golshan-e Raz-e Sheikh Mahmoud Shabistari* (Commentary on Golshan-e Raz by Sheikh Mahmoud Shabistari). compiled and rewritten by Ali Saadat-Parvar (Pahlavany Tehrani). Tehran: Ehya-ye Ketab Publication. [In Persian]
- Torabi, S. M. (2003). *Naghihi be Tarikh va Adabiyat-e Iran az Ruzgar-e Pish az Islam ta Awal-e Gharne Haftom* (A Look at the History and Literature of Iran from Pre-Islamic Times to the Early 7th Century). 1st edition. Tehran: Ghoghhus Publication. [In Persian]
- Weisner, W. M. and P. A. Riffel, (1960), Scrupulosity: Religion and obsessive compulsive behavior in children, *American Journal of Psychiatry*, 117, 314 – 318.
- Zarinkoub, A. (1964). *Ba Karvan-e Halleh* (With the Caravan of Hillah). Tehran: Sepihr Press. [In Persian]
- Zanjani, S. A. (1972). *Al-Kalam Yajir Al-Kalam*. Qom: Qom Press. [In Persian]
- Zhong, Ch. and Liljenquist, K. (2013). "Washing Away Your Sins: Threatened Morality and Physical Cleansing", *American Association for the Advancement of Science*, 313 (5792), 1451-1452.

استناد به این مقاله: میردار رضایی، مصطفی. (۱۴۰۴). نموده‌های اختلال وسواس نجس‌پاکی در حکایت بط منطق‌الطیر، عرفان پژوهی در ادبیات، (۷)، ۴، ۴۳۶-۴۵۰.

Doi: 10.22054/msil.2025.83345.1162

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.